

סאטירה משכילית נשכחת זפרונה מאת א"מ דיק

מאת

בן עמי פיינגולד

אייזיק מאיק דיק (1806–1893)¹ נודע בעיקר כסופר יידיש עממי ופורח. מידת הפופולאריות שלו הפכה לשם דבר.² הוא פרסם מאות חיבורים,³ שכמה מהם אף תורגמו לעברית,⁴ ומקומו בתולדות ספרות יידיש הוא מרכזי ללא ספק. דיק

1. שנת לידתו המדויקת אינה ידוע ויש גירסאות שונות הנעות בין שנת 1806 לשנת 1814, ועיין: ש' ניגר, 'א.מ. דיק וכתביו העבריים (למלאת 25 שנה למותו)', העבר ב (תרע"ה), עמ' 140.
2. יש עדויות רבות על סיפוריו היידיים של דיק שהופצו בקונטרסים דקים כ'מיצרך' עממי שווה לכל נפש. ש"ל ציטרון מספר כיצד היה נוהג בילדותו: ככל יום ששי אחר הצהרים היה נכנס אצל ה'פאקנטרעגער' ושואל בקופיקה אחת מדמי הכיס שלו מעשייה של דיק לשבת, אצל שכניו היה זה לא פעם 'עונג שבת' העיקרי (ש"ל ציטראן, 'דריי ליטערארישע דורות', זכרונות וועגן יודישע שריפטשטעלער, א, וורשה 1920, עמ' 4). א"י פאפירנא מצטט מפי רש"י פין: 'כל בעלת בית ווילנאית לא תצא ערב-שבת לשוק בלא להביא עמה הביתה איזה "דיק" לשבת לקריאה' (א"י פאפירנא, זכרונות [יידיש, תרגום מרוסית], ורשה 1923, עמ' 23).
3. הכמות המדויקת של חיבוריו לא היתה ידועה זמן רב והיו בזה אומדנים שונים, ממאתיים חיבורים ומעלה. רשימה מעודכנת עיין: D.G. Roskies, 'An Annotated Bibliography of Ayzik-Meyer Dik, The Field of Yiddish', *Studies in Language Folklore and Literature*, IV (1980), pp. 117-184. והשווה א' יערי, 'ספרי איזיק מאיר דיק שבירושלים', קרית ספר לב (תשי"ז), עמ' 76–92; ריבקינד, 'א.מ. דיקס ביבליוגראפישע רשימות', יווא בלעטער 36 (1952), עמ' 191–230, וכן הערותיו של ניגר למאמרו של ריבקינד, שם, עמ' 230–240. פה ושם פורסמו עוד מילואים ותיקונים למאמרו של יערי, אולם מאחר שהרשימה של רוזקיס מעדכנת את כל החומר המצוי איני רואה טעם להזכיר אותם כאן.
4. ובעיקר יש להזכיר את האנתולוגיה שתרגם וההדיר ד' סדן, ר' שמעיה מברך המועדות, ירושלים 1967. קטע קצר מהסיפור 'ר' שמעיה' תורגם בזמנו על ידי י"ט לווינסקי בשם 'חמישה כובעים ושתי מגבעות' — מההווי היהודי בוולנה לפני 100 שנה', ידע'עם א (תש"ח), עמ' 15.

העברי ידוע פחות,⁵ ויצירתו המרכזית בעברית, הנובלה 'זפרונה' (1868), שאמנם הוזכרה בכמה חיבורים על תולדות הספרות העברית, לא זכתה לדיון ולניתוח רציני וממצה.⁶ גרמו לכך, מן הסתם, סיבות רבות, כגון מיעוט יצירתו בעברית, או אופיים המקרי והשולי של פרסומיו בלשון זו. גם אישיותו הספרותית של דיק היתה יוצאת דופן ושנויה במחלוקת. הוא היה סופר 'ממוסחר' לפי מושגי הימים ההם, בעל כשרון תיאורי וסאטירי מובהק, אך עם זאת עממי ו'קונדסי' כלשונו של י' צינברג,⁷ איש שלא הקפיד תמיד על רמה ספרותית ועל טעם אמנותי בכתיבתו,⁸ ואולי אף לא היה מודע ליכולת הספרותית שהיתה אצורה בכשרונו הטבעי.⁹ במשך הזמן הלכה ונתגבשה גישה מאוזנת וחיוכית יותר כלפי יצירתו, גישה שידעה להעריך דווקא את השילוב המיוחד של מגמה משכילית וסגנון עממי בכתיבתו, ואת תרומתו המיוחדת להשכלה, דווקא משום אופיה המיוחד, העממי של יצירתו.¹⁰

המגמה הסאטירית מאפיינת למעשה את כל חיבוריו העבריים של דיק. אין אלה תמיד סאטירות 'טהורות', כלומר יצירות שבהן היסוד הסאטירי הוא בלעדי ודומיננטי. המגמה הסאטירית משולבת או אף מובלעת בכתיבו לא פעם

- 5 הסקירה הביבליוגרפית-ביקורתית המקפת היחידה על דיק העברי היא למעשה זו של ניגר (לעיל, הערה 1). גם רוזקיס מביא בחיבורו האנגלי הג'ל כמה הערכות ספרותיות קצרות על סיפוריו העבריים של דיק.
- 6 היחיד שהקדיש לסיפור דיון קצר ואלמנטארי הוא י"א קלוזנר בספרו, הנובלה בספרות העברית, תל-אביב 1947, עמ' 137-140.
- 7 י' צינברג, תולדות ספרות ישראל, ז, מרחביה-תל-אביב 1971, עמ' 69-72.
- 8 נוסף להערכתו של צינברג שם, עיין גם: ציטרון (לעיל, הערה 2), עמ' 5-4; סדן, המבוא העברי לר' שמעיה (לעיל, הערה 4), וכן ד' קאסעל (חתום ק'על), הקדמה ל'א.מ. דיק, געקליבענע ווערק, וילנה [אין שנת דפוס].
- 9 כפי שגורס ר' בריינין, פון מייזן לעבענס-בוך, ניו-יורק 1946, עמ' 233-237.
- 10 על ייחודו ועל תרומתו המיוחדת של דיק עמדו רבים. דווקא משום שהיה סופר עממי יידי הוא הצליח להחדיר ערכים משכיליים (אולי אף שלא מודעת, כדברי ברדיצ'בסקי) ולתרום תרומה משמעותית לחינוך הספרותי של קוראיו. קהל קוראיו, כותב פאפירנא, היה מורכב מעמי ארצות ונשים. הקוראים הרציניים ביטלו אותו בחיך, אך הצעירים הבינו עד מהרה שמעשיותיו הן יותר רציניות מכפי שהן נראות במבט ראשון ושינו את יחסם אליו. רוזקיס מסביר שדיק יכול היה לתרום את תרומתו החשובה דווקא הודות לאופי המיוחד של ספריו, משום שה'מעשה ביכל' העממי לא היה חשוד על ה'מימסר' כ'מינות' ולפיכך יכול היה לחדור אל שכבות קוראים רחבות בלא לעורר התנגדות, שלא כספרי ההשכלה העבריים. ועיין: פאפירנא (לעיל, הערה 2), עמ' 23-24, 165; צינברג (לעיל, הערה 7), עמ' 71; מ"י ברדיצ'בסקי, יידישע כתיבים (פון א וויטן קרוב), ניו-יורק 1951, ב, עמ' 177-180; D.G. Roskies, 'The Medium and the Message of the Maskilic Chapbook', *Jewish Social Studies* 41 (1979), pp. 276-277

ביסודות אחרים, קומיים והומוריסטיים. בעיקר בולטת אצל דיק המגמה לשוות לכמה מחיבוריו אופי היסטורי-אתנוגרפי, ענייני ואובייקטיבי לכאורה. אולם גם חיבורים אלה נכתבים, למעשה, מתוך נקודת ראות סאטירית מובהקת,¹¹ ומידת המעורבות שלו בעולמם של גיבוריו וחופש העיצוב הסגנוני והז'אנרי שהוא נוטל לעצמו הם כדרכו של מספר בדיוני לכל דבר, גם כאשר נקודת הראות היא של עדות אישית-ביוגרפית אובייקטיבית לכאורה. מגמה זו בולטת כבר ברשימה קצרה בשם 'האורח' (1846), שדיק כתב לכבוד ביקורו של משה מונטיפיורי בוויילנה ופרסם אותה מאוחר יותר.¹² דיק אינו מסתפק רק בסיקור ה'עיתונאי' של האירוע. עינו החדה קולטת גם את המשמעות הסאטירית המובהקת של הסיטואציה: אורח רם-מעלה המגיע לפרוכינציה המתגלית בנוכחותו בכל קלונה. הוא מצליף באצולה היהודית הקרתנית המנסה להרשים את האורח בעושרה החיצוני ומנסה לחשוף, בדרך זו, את ההבדל בין אצולה אמיתית, לפי תפיסתו, זו של ה'שר' וה'גבירה', לבין האצולה המדומה של ה'יהודים היפים' הקרתנים והנלעגים הממכרכים והמפוזים סביב האורח הנכבד וחושפים בכך את דלותם ועליבותם.¹³ מגמה זו מובלטת באופן הרבה יותר חריף ומודגש ברשימה נוספת של דיק בשם 'הבהלה'.¹⁴ דיק מבקש לתאר ברשימה זו את הבהלה שפשטה בין יהודי רוסיה לאחר שפורסמה 'חוקת היהודים' החדשה (1835), אשר בין שאר התקנות הגבילה גם את גיל המינימום של הנישואין.¹⁵ הגבלה אשר בעקבותיה נפוצה השמועה שמעתה יגויסו הרווקים לצבא בשיעור רב יותר, כך שהיהודים מיהרו להשיא ילדים ונערים בגיל צעיר כדי להימנע מגזירת הצבא טרם כניסת החוק לתוקפו. הרשימה שגם היא מעין רפורטאז'ה עניינית, היא

- 11 על כך עמד כבר רוזקיס בחיבורו האנגלי על דיק (לעיל, הערה 3), עמ' 129.
 12 האורח, וילנה 1846. לגבי שנת הפרסום יש אי בהירות, כנראה 1860. עיין רוזקיס (לעיל, הערה 3), עמ' 142. וכן צינברג (לעיל, הערה 7), עמ' 234.
 13 כגון: 'כי התפעלו והשתאו על ענות צדקתם בהתרועע השר והגבירה אתם, כאשר יתרועעו אחים מלידה ומבטן עד כי נשים אחדות מהנה שכחו כי בקרבת גברת מן הנשים הנה יושבות, ערכו את לבותן להתרועע אתה זמן רב, וגם נואלו לפזז את ידיהן מלפניה הנה והנה להראותה את יקרת אבני הצמידים והטבעות המתנוססות על אצבעותיהן, תחת אשר הכבודה הזאת ישבה על כסאה מלובשת בענות חן בלי כל עדי וכלי חלי וכתם. אין טבעת על ידה ואין עגילים על אזניה. אין אבן יקר נראה על כל לבושה אך כבוד נפשה ויפעת הוד כמדוחיה המתנוצצות על פניה האירו כשמש צדקה' (האורח, עמ' 23).
 14 'הבהלה אשר היתה בעיר ההרס בשנת תקצ"ה', מאת המחבר אין כסף מילידי ווילנא הבירה. פורסם לראשונה בכתב-העת המליץ 43–44 (1867). פורסם שנית מכתב-יד על ידי ש' גינצבורג, העבר ב (תרע"ח), עמ' 37 ואילך. מראי המקום להלן מתוך נוסח זה.
 15 עיין: ש' דובנוב. דברי ימי עם עולם, ט, ברלין 1924, עמ' 120–121.

למעשה אחד הפיליטונים הסאטיריים השנונים והחריפים ביותר בספרות ההשכלה. תיאור 'עיר ההרס' שבה פושטת השמועה (ואין זה מקום גיאוגרפי מסוים אלא במתכוון עיר ההרס),¹⁶ 'תושביה המתפרנסים זה מזה כדגי הים' על חסידיה, רבניה ו'כלי הקודש' שלה, ההיסטריה המובאת עד אבסורד, האוחזת בתושביה עם בוא השמועה, תיאורה המועצם עד כדי גרוטסקה,¹⁷ והסיום המעמיד תבנית סאטירית מובהקת של עלייה מסחררת ונפילה פתאומית המחריפה את הפואנטה הסאטירית, כשמסתבר שהיתה זו בהלת שווא,¹⁸ כל אלה עושים את 'הבהלה' לסאטירה מוחצת שאינה מבקשת רק להתל בגיבוריה, אלא גם לבטא כאב ומחאה על 'דרך העם הזה וכן מאשריהם אשר לא ידעו ולא יבינו בכל אשר הם עושים', וכלפי האנומאליה החברתית והמוסרית שבה חיים גיבוריו.¹⁹ דיק מצליח להעמיד כאן איזון נכון ושקול בין היתול קומי לשמו לבין מחאה סאטירית משכנעת ואפילו נוגעת ללב, גם כיום, חרף חילופי הטעמים והסגנונות. ההומור כאן הוא הומור 'שחור' המבליע מאחורי היתול כביכול מציאות עלובה וקודרת, שהכותב משקיף עליה מתוך כאב ומחאה. דווקא ריסונו

16 על פי יש' יט, יח, ולא במקרה אין דיק מזכיר את שם העיר נעסוויז בפלך מינסק, ששם התגורר כשנת הבהלה הנוכרת (עיין במבוא של גינצבורג [לעיל, הערה 14]) אלא משום שיש לו עניין בצד המהותי, ולא באירוע המסוים גופו.

17 כגון: 'גם הגברים הזקנים אשר נתאלמנו זה ימים רבים ואשר אך חכו עד יום מותם התפקדו בהעתים האלה לקחת להם נשים בנות עשר שנים. כי רבתה מספר הילדות על הילדים, ולכן למען המליטין מהפקודה הרעה הזאת המתרגשת לבוא עליהן נפלו לגורל לפני הזקנים האלה, וישאו את כלותיהם אל החופה על זרועות ידם כאשר ישא האומן את היונק [...] והנה להבינך קורא נעים עד היכן הגיע כוחה של בהלה הנני לספר לך דבר אחד למשל ומזה תקיש על השאר. לאיש אחד היו שני ילדים אחד בן שש שנים ואחד בן שבע. וישיא הנדכה הזה את בנו הגדול בצוק העתים האלה לעלמה בת שש עשרה שנים. ויהי כאשר הציקתהו לילה בלילה, כי בקשה את תפקידה בחלה נפשו בה. והיה לעתותי ערב התחבא הנער מפני אשתו. ויהי כאשר החזיק בו אביהו בחזקה לשכב את אשתו, נתן הנער את קולו בככי ויאמר: אתמול שכבתי אנכי אתה, והיום ישכב אתה אחי הקטן ממני' (עמ' 42).

18 'ורוח הגרושין החל לפעם בקרב חוצותיה [...] ויבואו גדודים לבית הרב להתגרש ולדרן [...] ויהי כאשר שכחה חמת הבהלה בעיר, שבה למסחר ולעסקה הראשון. אשר התגרשו התגרשו ואשר נשאר בידו מקללים את יומם [...] כן העם הזה וכן מאשריהם, לא ידעו ולא יבינו בכל אשר הם עושים. ותהי שם הבהלה בפי כל העם; בראותם אשה קטנה יאמרו המושלים: זאת הנשארת מעתותי הבהלה' (עמ' 44).

19 ניגר לא קלט כנראה את האופי הסאטירי החריף של 'הבהלה', לפיכך קבע שדיק אינו מעוניין בחיבור זה 'בתועלת המוסרית הדידאקטית' אלא אך ורק ב'עונג התיאור והסיפור והצחוק' (ניגר [לעיל, הערה 1], עמ' 153–154). באותה מידה אין לקבל טענה דומה של גינצבורג (במבוא) כאילו מדבר דיק על הבהלה בסגנון 'הלצי ואינו מרגיש בטרגדיה של המון נרמס ונרדף'.

של המסר הפראגמאטי-דידאקטי והתיאור הגרוטסקי הסהרורי המדבר בעדו נותנים לרשימה קצרה זו עוצמה סאטירית וכוח שכנוע הראויים לציון. יתר כל כן, העובדה שכל מה שמתואר ב'הבהלה' אכן מבוסס על מעשה שהיה מוסיפה מימד נוסף של אמינות מכוח השילוב המסוים של אמת עובדתית ואמת אמנותית המושג כאן בהצלחה.

דוגמה נוספת לכשרונו הסאטירי של דיק היא אליגוריה סאטירית קצרה שפרסם בשנת 1860 בשם 'התנין בארץ סינים' שהיא יצירה נידחת נוספת של דיק שלא זכתה לתשומת לב.²⁰ דיק מספר על 'מנהג אווילי השורר במרחבי ארץ ח'ינא'. שאנשיה לא הצליחו לפרוק מעליהם 'את עול מדוחי שוא ותעתועים'. הם סוגדים ל'תנין הגדול' ו'מלעיגים לכל לימודי אירופה ומלעיבים במשכיליה'. הקיסר 'קיא קונג' מגלה את 'התנין הגדול' מן הארץ. אולם תושבי 'ח'ינא' המבינים אמנם כי 'הבל הוא מעשה התעתועים', מבקשים בכל זאת להחזיר את התנין על כנו מאחר שהם כבר מורגלים אליו. מסורת היא 'מורשת הוא להם מאז [...] לעבוד את עבודתו'. המשמעות האליגורית היא שקופה וברורה: תושבי 'ח'ינא' הם החסידים השוטים וההמון. התנין הוא הצדיק המסורתי של הסאטירה המשכילית, ו'ארץ ח'ינא' הם יהודי רוסיה וליטא של דיק ותקופתו המשתעבדים מרצון ל'תנין הגדול' והמקודש. ולא במקרה בוחר כאן דיק בסין, שהיא שם דבר באותם הימים לארץ מוזהר ונחשלת, כפי שהיה מקובל לא אחת גם בספרות הכללית באותה תקופה,²¹ תחבולה סאטירית מובהקת ומקובלת היא להרחיק את העדות לאיזה מקום זר ואקזוטי, הנקרא לשמש מקבילה אליגורית למציאות האקטואלית.

גם ביצירה עברית נוספת משלו בשם 'מסכת עניות',²² שהיתה אולי המוכרת ביותר בזמנו,²³ והיא פארודיה תלמודית בנוסח המסורתי של 'גמרא' היתולית עם 'רש"י ותוספות',²⁴ בולט בעיקר האלמנט הסאטירי והביקורתי. דיק מעלה כאן

20 פורסמה בכתב-העת הכרמל א (תר"ך). חוב' 10. עמ' 80.
 21 E. Rose, 'China as a Symbol of Reaction in Germany 1830-1880', *Comparative Literature* 3 (1951), pp. 57-76
 22 יצא לאור בתוך 'כנפי יונה' בעריכת ש' זקס, ברלין 1848.
 23 ראה הערותיו של פאפירנא (לעיל, הערה 2), עמ' 23-24 בהערות.
 24 דוידסון אף משבח אותה כאחת הפארודיות התלמודיות המוצלחות ביותר בספרות העברית, עיין: I. Davidson, *History of Parody in Jewish Literature*, New-York 1907, p. 86. לאותה סוגיה ראה גם: מ' רבינוביץ, 'א.מ. דיק וספר "הקונדס"', קרית ספר ו (תרצ"ג), עמ' 251-252.

בעיקר את נושא העוני והקבצנות,²⁵ את גורלם העלוב של מלמדים, שדכנים וחזנים,²⁶ ומצליף גם בכנות ישראל ונשי ישראל המבלות, לשיטתו, את זמנן בכטלה.²⁷ ולא בכדי הוזכר דיק בהקשר זה, ובעניינים נוספים שעוד יוזכר להלן, כמקדימו של מנדלי מו"ס.²⁸ דומה שרק ביצירתו 'מחזה מול מחזה' המספרת על הכנות לסעודת פורים בילדותו, נעלם לחלוטין היסוד הסאטירי, והוא נרמז פה ושם רק בכמה הערות שוליות.²⁹ במבוא ליצירה זו דיק חושף את דעתו על החשיבות ההיסטורית-אתנוגרפית של כתיבתו, ודבריו מעידים על מודעות מכוונת וברורה מאד לעניין.³⁰

'זפרונה' היא כאמור יצירתו המרכזית של דיק בעברית. היא ראויה לדיון מפורט וממצה לא רק בזכות איכותה הספרותית, אלא גם בזכות האופי הסאטירי המקורי שלה, המקנה לה ייחוד מסוים במסורת הסאטירה המשכילית. היצירה פורסמה בשנת 1868,³¹ אם כי יש להניח שנכתבה שנים רבות קודם לכן.³²

25 כגון: 'תנן התם אין נכרי בלא קרקע ואין נכרי בלא אומנות. הוא קיים ומלאכתו מתקיימת. מת בניו יורשים אותו וממלאים את מקומו. מה שאין כן בישראל. אין לו קרקע ואין לו אומנות. מת בניו מחזירים על הפתחים [...] פי' הרב ר' קבצן דווקא כשהם בחורים ופנוים. דאין לומר הנשואים חוזרים על הפתחים' (עמ' 12).

26 כגון: 'מתני' כל ישראל כשרים לשדכנות וחזנות ולמלמדות. אפילו מי שלא קרא בתורה מימיו ולא הלך מעולם אל בית הספר. רבי בטלן אומר אפילו מי שהוא כבד פה ופיליפוס [...] הוא תניא השדכנים והבדחנים רובם זקנים ושכורים וחייבים לשקר, ולא עוד אלא שכפישותיהם מלאים פסקים ושטרות מזויפות' (עמ' 17) וכיוצא בזה.

27 כגון: 'מתני' אין בין בנות ישראל לבנות עכו"ם אלא שבנות עכו"ם יושבות טווח ואורגות מכבסות ותופרות ובנות ישראל יושבות פוקסות וכוחלות וממתינות מתי יגיע פרקן להנשא, ר' בטלן אומר אף מספרות לשון הרע' (עמ' 15).

28 עיין: ניגר (לעיל, הערה 1), עמ' 150–152.

29 כגון בתיאור דמותו של המלמד 'מלך בלהות', מחזה מול מחזה, ורשה 1861, פרק ח (אין מיספור של עמודים במהדורה זו).

30 וכך הוא כותב במבוא: 'עוד שנית עשיתי במחברתי זאת טובה לעמי, הצלתי זכרון מנהגינו עתה ואז משטף רוח זמן החדש המתהולל כעת במחנות העברים ואין דבר מהראשונות אשר בל יהיו לו למרמס ובל ישכחו מפי הבאים אחרינו כי כמקרה ארץ אשכנז וצרפת יקרה גם את ארצנו ועיר לא תמלט. זאת ראיתי ומשיתים ממצולת הנשיה ככתבי אותם בספר למען ידעו בנים יוצרו כי צדקה שכנה בנו גם בדורות עברו, שמחנו את החיים ולא חסרנו דבר גם בעשותינו כתורה וכמצוה ומנהג אבותינו היה בידנו לטוב לנו כל הימים'. זפרונה, וילנה 1868.

31 ניגר (לעיל, הערה 1), עמ' 142–143) וצינברג (לעיל, הערה 7), עמ' 65) גורסים שהיצירה חוברת בסוף שנות שלושים או ראשית שנות הארבעים, וזאת על סמך הודעתו של המספר בהקדמה שהסיפור התרחש לפני שלושים ושש שנה. אולם דיק עצמו מבהיר בהמשך: 'הספור היה שמור בנאד וזכרתי ימים רבים עד כי מצאתי זמן לי למשוך בעט סופרים ואכתבנהו בדיו על הספר ויהי מונח תחת ידי שנים רבות', ואין לדעת מכאן מתי בדיוק

בהוצאתה לאור היו לדיק כמה בעיות ולבטים המלמדים על הקשיים שהיו אז בההדרתו ובהפצתו של ספר עברי, לעומת ההצלחה המובטחת והפופולאריות הרבה של ספרות יידיש, שדיק יכול היה, כמובן, לעמוד עליה מנסיונו האישי. 'הדפסתי אותה' הוא כותב לח"י גורלאנד 'על הוצאתי במספר אלף ועוד לא הוצאתי גם המחצית'. הוא מבקש מגורלאנד לחוות דעה על הסיפור, 'כי משכילי עירי כוונה גם מלקרוא אותה, בהיות רוחם זרה לכל סופר עברי'.³³

כמו ביצירות אחרות של דיק, סיפור המעשה לקוח גם כאן מנסיונו האישי הביוגראפי של הסופר ('זפרונה' היא ז'ופראני, העיירה שבה היה דיק סמוך אז על שולחן חותנו).³⁴ הסיפור כתוב מתוך נקודת ראות של עדות אישית המבקשת 'לספר סיפור נחמד מהשערוריה אשר נהייתה זה שלושים וחמש שנה בכית-הכנסת אשר בעיר הקטנה זפרונה בליל שמחת תורה ובתוכם גם אני הכותב'. דיק מדגיש שהסיפור הוא לכאורה בחינת היסטוריה לכל דבר, מאחר ש'איננו נגרע בערכו מכל המון הספורים מקורות העתים שכבר חלפו ועברו'. אולם 'הצהרת כוונות' זו היא יותר בגדר תחבולה ריטורית מקובלת למדי בסיפורת של התקופה, מאשר נקודת מוצא בת-תוקף למיונה הספרותי של היצירה כ'מסמך היסטורי'. ייתכן אפילו, וזוהי כמובן 'ספקולאציה' שלאחר מעשה, שדיק לא התכוון כלל לכתוב סיפור אלא לספר בתום לב מזכרונותיו, אלא שכשרונו הספרותי ורגישותו למדיום הלשוני שבו כתב גררו אותו, על כורחו כביכול, למיצוי האפשרויות האמנותיות שבנושא וביסטרואציה. ש' ניגר קלט את הפראדוקס הזה. לכאורה, הוא טוען, 'עיקר סיפורו של דיק הוא להשכיל [...] אבל מרגיש אתה בקראך את הסיפור, שנהנה הוא המחבר הנאה משונה מעצם מלאכת הסיפור ומרגיש אתה שהמלאכה הזאת מלאכת מחשבת היא לר'.³⁵ ד' רוזקיס נתן להבחנה זו ביטוי מנומק ומגובש יותר מכיוון אחר ועקרונות יותר. הוא מצביע על העובדה שסיפוריו

נכתב. לעומת זאת בעמ' 22 מצטט דיק במהלך הסיפור 'את אביר החכמים מחכמי זמננו האדון הומבאלד בספרו קאסמוס', והכוונה לאלכסנדר הומבולד (Humboldt) אשר ספרו 'Kosmos' יצא לאור בחמישה חלקים בשנים 1845–1862, נמצא שדיק לא היה יכול לכתוב את הסיפור לפני תקופה זו. אבל אפשר שכתב נוסח ראשון ולאחר מכן תיקן ושיכתב; ולגופו של עניין אין לכך חשיבות לענייננו.

33 ראה מכתבו של דיק לח"י גורלאנד (רשומות ב [תרפ"ז], עמ' 409–410) על מצוקתו של דיק כסופר עברי הנקלע בין התווית המזלזלת של סופר יידי-עממי לבין רצונו לכתוב עברית, ראה דבריו במכתב שהוזכר וכן בהקדמתו ל'מחזה מול מחזה', שהיא אחת העדויות המפורטות של דיק על עצמו ועל דרך כתיבתו.

34 ראה: קלוזנר (לעיל, הערה 6), עמ' 137.

35 ניגר (לעיל, הערה 1) עמ' 147.

ההיסטוריים-אתנוגרפיים של דיק בנויים תמיד שני רבדים: רובד סנטימנטאלי המבטא את נקודת הראות הרטרוספקטיבית-נוסטאלגית של המחבר המתרפק על זכרונות הילדות והנעורים שלו ומבקש להעלות אותם על הכתב, ורובד סאטירי-משכילי שבו הוא חותר להעניק לסיפור האישי עיצוב ספרותי מגובש ואמנותי ולבטא באמצעותו את השקפותיו המשכיליות-ביקורתיות.³⁶ לפיכך, אולי, יש בכתיבתו של דיק רמות שונות של סגנון ושל איכות, ומעברים שרירותיים, ולא תמיד מוצלחים, בין רובד לרובד.

סיפור המעשה ב'זפרונה' הוא, במבט ראשון, סיפור נאיבי ופשוט למדי. בני הנעורים, רובם חתנים לבנות המקום הסמוכים על שולחן חותניהם, מייסדים לעצמם, למורת רוחם של פרנסי העיר, חברה בשם 'נר תמיד'. האיבה והיריבות גוברות ובעקבותיהן פורצת קטטה סוערת בין שני המחנות. הצעירים מוכסים ומוכים ונמלטים אל הכפרים שבסביבה לבקש מיקלט. לאחר 'משא ומתן' הם שבים ומתפייסים. אולם סיפור המעשה הנאיבי הוא רק השלד שעליו דיק בונה סאטירה שנונה ולעתים בוטה מאד כלפי ה'מימסד' המסורתי, ובאותה מידה, אם כי בדרך עקיפה ומוסווית – גם כלפי המשכילים הצעירים. הרקע וסיפור המעשה ב'זפרונה' הם ביטוי מובהק למוטיב השגור אבות-בנים השכלה-אורתודוקסיה בספרות ההשכלה. התארגנותם של צעירי זפרונה היא, למעשה, גילוי של רוח מרי, כמיהה לטבע, רצון לפרוק עול ולתת ביטוי לרוח נעורים אצורה שלא מצאה פורקן.³⁷ עצם ייסוד חברת 'נר תמיד' הוא מלכתחילה מעין אקט של מרי יסודו חברת 'נר תמיד' [...] אפס נואלנו לבלתי שאול את פי הפרנסים בזאת, ויקצפו עלינו קצף גדול [...] ועברתם היתה שמורה בלבם עד עת קץ' (עמ' 8–9). כאשר הצעירים יוצאים אל הטבע כדי לחגוג בצוותא, הם מתגרים ב'מימסד' ומרשים לעצמם 'לפתוח פה בפזמון קלון על פרנסי העיר אשר היו שנואים בעינינו מאד'. בן הפרנס אשר נוכח בסתר באותו מעמד מוקיע את הצעירים: 'מי אתם מרבית אנשים חטאים אשר באתם אלינו אך לצחק בנו? המעט לכם כי כוננתם לכם נר תמיד בבית קדשנו ואת פינו לא שאלתם [...] דעו כי רעה נגד פניכם' (עמ' 34). המתח והיריבות הולכים וגוברים ומגיעים לשיאם לקראת 'שמיני עצרת', כאשר האיבה ההדדית וההתבדלות מוצאים ביטוי בכך שהצעירים אינם מוזמנים למשתה שעורכים תושבי העיר. הם מחליטים לחגוג לעצמם 'בבית אחד מאחינו'. להתבדלות זו יש גם משמעות חברתית ברורה,

36 רזוקיס (לעיל, הערה 3), עמ' 124.

37 סיטואציה דומה מעוצבת גם ב'מחזה מול מחזה', כאשר בפורים מתארגנים הצעירים ו'נלחמים' בשמש בית הכנסת ו'נהי' אגודה אחת לעמוד על נפשתינו' (שם, פרק ג).

כשהמספר מדגיש, 'וגם נספחו אלינו כל בני עוני היושבים אחרי התנור והכירים והנשכחים מקהל ועדה ולא יאכלו עם אחיהם כי אם מצות בפסח'. יתר על כן, הצעירים אף מזמינים את הכומר הנוצרי ה'נאור' ו'נתנו לו מקום בראש הקרואים' (עמ' 36) כדי לחגוג עמהם עד ש'בין כה וכה נשמע בכל העיר לאמור: הכהן דולה ומשקה מסכתנו מהמעד [יין דבש, כלומר מעין 'נסך'] הישן שלו [...] וחברת נר תמיד צהלה ושמחה' (עמ' 40). הידידות עם הכומר ה'נאור' היא טיפוסית: גם הוא סוג של משכיל. עליו אנו למדים ש'היה הנכבד בכל חבר הכהנים אשר להנוצרים. ידע בטיב לשונות ארץ הקודש עברית וערבית, גם היה תוכן גדול ובעל מדידה, יודע העתים (היסטאריקער) [...] בעל נכסים רבים [...] וכעשרו כן היתה ענותנותו וטובו לכל בני העיר, הלזה להם כסף בלא נשך ומרבית' (עמ' 36). אין פלא אפוא שכומר זה קושר ידידות עם 'הרב המגיד רבי שלמה מאראנא', המשכיל העברי האידיאלי של העיר, המייצג את המודל הקלאסי של 'איש קצוות' הממזג דת וחיים, יהדות והשכלה. הרב היה 'מופלג גדול בתורה וירא אלקים מרבים ומדבר בלשון המדינה כיליד הארץ, גם הבין בחכמת הרפואה ויודע ספרי העתים'. מובן מאליו, אליבא דדיק, שמשכיל כמותו היה מקובל על הרשות 'ויגדל האיש מאד בעיני השר'. וגם כלפי פנים הוא לוחם ללא חת: 'קץ בהמוכיחים הצבועים ובהמגידיים הסוככים בארץ. גם שם תהלה במלמדים אשר לא יבינו במקרא'. הוא לוחם נגד נישואי בוסר, מטיף לפרודוקטיביזאציה של הפרנסות היהודיות, שהיעדרה הוא הגורם האמיתי למצוקת הגלות, כי 'לא הגלות תאשם בעמל עמנו, הוא גורס, כי אם האנשים האלה [כלומר הרבנים ו'כלי הקודש'] אשר יניאום מכל מלאכה ומכל עבודה' (עמ' 22–23). מובן מאליו שר' שלמה זה והכומר הנאור מוצאים שפה משותפת ומקיימים יחסי ידידות אידיליים: 'חמודות היה לראות את הרב הישר באדם מתרועע תמיד את הכהן ההוא ומבקרים איש את רעהו בכיתם חליפות ושניהם טובים ליהודים ולנוצרים ועל שלחן אחד שלום ואמת ידברו איש אל אחיהו, ודבר שינוי הדתות לא הפריד בין לבותיהם' (עמ' 36–37).

היציאה לטבע מבטאת כאן גם היא ערגה וכמיהה לחיים חדשים ואחרים. אין זה, כאמור, רק מיקלט מפני הרודפים. השהייה בין איכרים ושדות היא, אצל צעירי 'נר תמיד', ביטוי נוסף ליסוד המרי והכמיהה לארציות. בהקשר זה דיק מרבה בתיאורי טבע, שיי"א קלוזנר הפליג בשבחם וציינם כ'תיאורי הטבע הראשונים בתולדותיה של הנובלה העברית'.³⁸ היציאה אל היער ואל הנהר

לתפילת 'תשליך' 'בין ארזי אל נושקי שמים וקול צוחת מי נהר הנלחץ שמה בין עפאים ובין סעפי סלעים', תחושת הבדידות המופלאה והתרוממות הנפש שהגיבור-המספר חש בין 'אלוני זוקן ותועפות צורים' (עמ' 31) מרמזים, למרות הטון הכללי הנמלץ, על תפיסת נוף חדשה, שעתידה היתה להתפתח מאוחר יותר בספרות העברית, בעיקר בשירת דור התחייה, כשם שכבר הסתמנה קודם לכן, לפני 'זפרונה', בשירת מיכ"ל. כאן היא מבצבצת עדיין מבין השיטין, כדרכו של דיק לומר דברים חשובים רבים בדרך אגב, אבל היא מייצגת תפיסה חדשה. שוב אין זה נוף פאסטוראלי או אידילי מוכלל ואבסטרקטי, אלא ביטוי משכנע לחוויה בלתי אמצעית של מפגש הגיבור עם הטבע.

שיאו של המאבק אבות-בנים הוא בעצם תיאור ה'מערכה'. לאחר שהצעירים המתבדלים מתגרים ב'מימסד', שני המחנות מתארגנים זה מול זה. תיאור ה'קרב' בבית הכנסת הוא אחד התיאורים הקומיים המבריקים בסיפורת התקופה. 'שרי הגדודים [...] מתפקדים [...] כשני מחנות צרים גיבורי-כוח ערוכים כאיש אחד למלחמה' (עמ' 40). ההתנגשות מגיעה לשיאה בבית הכנסת 'שם עלתה יד איש ברעהו [...] אנחנו הכינו איש נגדו באגרוף והמה הרעישו אלינו במחזורים, בסדורים, בספרי הש"ס [...] אולם בני העיר היו הרבים ואנחנו המעטים' (עמ' 47). בסופו של דבר נאלצים צעירי 'נר תמיד' להימלט 'ולהסתתר בבית אחד מהישובים הגרים ביער' (עמ' 52). כאן עוברים עליהם כמה ימי מנוחה ושעשועים בחיק הטבע, בין הכפריים, עד אשר נפתח 'משא ומתן' בין הצדדים ל'שביית נשק' ולפיוס. 'החזן מזפרונה והשמש וועלקע בלווית זקנים שנים מלובשים בכגדים באו אלינו הביתה פנימה בפנים מאירים ובשורת שלום בפיהם לאמור: באנו אליכם במלאכות קהל זפרונה לקרוא לכם שלום' (עמ' 63). הצעירים נמלכים ומסכימים לתנאים, והכל בא על מקומו בשלום.

אולם דיק אינו מסתפק בתיאור המשעשע בלבד. המערכה כולה היא תחבולה קומית-סאטירית מובהקת בנוסח ה'שגב-ההיתולי' (Mock Heroic) המנסה לשוות לנושא טריוויאלי אופי מרומם והירוואי כדי לחשוף, על ידי העמדת הפער בין התוכן הדל לבין הצורה המרוממת, את מהותו האמיתית של קורבן הסאטירה.³⁹ דיק מתאר כאן את מלחמת האבות והבנים כמלחמה לכל דבר. הוא משתמש במינוח של מהלכי קרב ומעלה אסוציאציות של מערכות הירוואיות המתקשרות בנוף ובסביבה. אין ספק שדיק ראה לנגד עיניו את חיבורו-

39 על הבחינה התיאורטית עיין: G. Highet, *The Anatomy of Satire*, Princeton 1962, pp. 103-106

תרגומו של מ"א גינצבורג 'הצרפתים ברוסיה', המתאר את מלחמות נאפוליון בשנים 1812–1813. בתיאורי ה'קרב' בזפרונה יש מעין פארודיה מכוונת ומודעת על העולם הקרתני והזעיר של זפרונה, על פרנסיה ועל משכיליה כאחת, המשחקים איזה משחק יומרני של מלחמה, המחזיר אותם בסיכומו של דבר אל המציאות הנמוכה והתפלה, והמציאות מעמידה אותם במקומם, בממדים הטבעיים שלהם. הנחה זו יש לה אחיזה לא רק ברוח הכללית של 'זפרונה' לעומת 'הצרפתים ברוסיה' או בנטייה של דיק עצמו להעמיד אנאלוגיות בין עולמו הקטן של אדם מישראל לבין איזו מציאות הירואית זרה ורחוקה,⁴⁰ אלא גם בכמה רמזים טקסטואליים. זפרונה-זופראן מוזכרת ב'הצרפתים ברוסיה' כאשר הפרשים הרוסיים לוכדים 'את זופראן אשר על הדרך העולה מסמארגאן לוילנא',⁴¹ ואילו המשא ומתן בין פרנסי זפרונה לבין צעירי 'נר תמיד' נערך על הגשר הבנוי על נהר קטן אשר הכו עליו פליטי הצרפתים בנוסס לפני הרוססים' (עמ' 66–67). ובפתיחת הסיפור, עם תיאור טיבה הקרתני והבטלני של זפרונה, המספר מוסיף: 'גם הפליאו תמיד לספר מכבוד החתונות אשר עשו בתוכה גבירי שתי העירות הגדולות בשבתה ביניהן על אם הדרך ויספרו מהן בכובד ראש כאשר יספרו המדינים (פאליטיקער) ממלחמת צרפת ברוסיה' (עמ' 7). עקרון השגב-ההיתולי בא לידי ביטוי מזווית נוספת כאשר המספר מתאר את חלקן של הנשים 'הצובאות בעזרת נשים ורואות בנפש מרה בעד החלונות הנשקפים [...] את כל המחץ הגדול הזה', והן מנסות להפריד בין המחנות הנצים. דיק אינו מסתפק כאן בשיבוץ המחוכם מתוך שירת דבורה ('בעד החלון נשקפה ותיכב אם סיסרא...'), אלא כדי להדגיש את היסוד ההיתולי של המערכה הוא אף משווה את הנשים ל'בנות זאבינער', כלומר הנשים הסאביניות, אשר לפי האגדה על ראשיתה של רומי, נחטפו בידי הרומים, ולאחר מכן מנעו מלחמה בין הרומים לסאבינים: 'ותפרדנה בין העצומים האלה [...] והמלחמה חדלה'. דיק אף מפרט כדרכו את קורות אותן מלחמות בעולם העתיק כדי לתת ביסוס 'מדעי' לאנאלוגיה (עמ' 50). עקרון ה'מערכה' ההיתולית בא כאן לידי ביטוי בתיאור המפורט של 'מהלכי קרב' ובמינוח ה'צבאי' של התיאור: 'שרי גדודים', 'כשני מחנות צרים', 'ליל קרב

40 כגון ב'מחזה מול מחזה', כשהוא מתאר את שעשועי הילדות כשנהג להשיט ספינות נייר קטנות בשלוליות החורף: 'וגם שמחתי לראותם שטים למישרים כמשוש בריטנים עשירי עולם נכבדי ארץ על אניות מסחרם נושאת כל טוב ארץ הודו' (פרק א). ולהלן, כשהוא מדבר על הכאת המן בפורדים הוא משווה זאת 'כנאפאליאן גבור צרפת על כלי תותח האלף אשר ירקו זעם ומות ביום מלחמת אוסטערליץ' (פרק ג).

41 מ"א גינצבורג, הצרפתים ברוסיה, וילנה 1844, עמ' 100.

ומלחמה' או 'איציק שר צבאנו עלה כפורץ לפנינו' (עמ' 40, 47) וכו'. גם הסכם הפיוס מתואר כהסכם בין צבאות לוחמים. תנאי ה'שלום', הנאמרים בטון חגיגי ונמלץ כיאה לנוסח השגב-ההיתולי, הם: 'לכפר פני הקודש אשר חללתם בספרי ש"ס חדשים, כי הישנים נקרעו בקרב, לבלתי כונן עוד נר-תמיד בבית הכנסת, ולרצות את פני ר' פייווע אולאק אשר נטל את שלו מתחת ידכם [...] (עמ' 63-64). תיאור הקרב בבית הכנסת גדוש בשיבוצים וברמיזות מקראיות נשגבים, המדגישים את יסוד הבאתוס והבורלסקה ברוח הקומית-סאטירית המסורתית של השגב-ההיתולי, כדוגמת התיאור הבא:⁴²

והאיש איציק הרופא גבורנו עלה כפורץ לפנינו⁴³ לפנות לנו דרך אל הקודש.⁴⁴ ונבוא אחריו הביתה ושם עלתה יד איש ברעהו.⁴⁵ והי אך זועה. אנחנו הכינו איש איש נגדו באגרוף, והמה הרעישו אלינו במחזורים בסדורים בספרי ש"ס, וככלותם לנפץ בהקדשים האלה,⁴⁶ מלאו ידם בפרקי המנורות בשברי השטנדראות [...] ויך אותם בשוקו על ירכם⁴⁷ [...] ויבקש כעת ההיא לטהר את הבית⁴⁸ [...] אך גבור גברה תבערת הריב ותאחו ככל פנות הבית.⁴⁹ ונלחמה איש אחיהו עד להשחית. הוי רבים המה חללי היין. עצומים המה הרוגי קנאת הדת⁵⁰ [...] כאשר קרנו פה זפרונה בלילה

- 42 להלן אביא בהערות פסוקים מן המקרא ששובצו או נרמזו כדי להעצים את האפקט הפאוריסטי של השגב-ההיתולי. לא הבאתי את כל הפסוקים הרלוואנטיים אלא פסוק אחד המצביע על העקרון השיבוצי.
- 43 'עלה הפורץ לפניהם פרץ פרצו ויעברו שער ויצאו בו ויעבר מלכם לפניהם וה' בראשם' (מ' ב, יג).
- 44 'ונשא אהרן את שמות בני ישראל בחשן המשפט על לבו בכאו אל הקדש' (שמ' כח, כ).
- 45 'והיה ביום ההוא תהיה מהומת ה' רבה בהם והחזיקו איש יד רעהו ועלתה ידו על יד רעהו' (זכ' יד, יג).
- 46 'ככלות נפץ יד עם קדש תכלינה כל אלה' (דני' יב, ז).
- 47 (נאמר על שמשון) 'ויך אותם שוק על ירך מכה גדולה וירד וישב בסעיף סלע עיטם' (שופ' טו, ח).
- 48 (בעניין טיהור בית מצרעת ממארת) 'ואם בא יבא הכהן וראה והנה לא פשה הנגע בבית אחרי הטה את הבית וטהר הכהן את הבית כי נרפא הנגע' (וי' יד, מח).
- 49 'והנה רוח גדולה באה מעבר המדבר ויגע בארבע פנות הבית ויפל על הנערים וימתו' (איוב א, יט).
- 50 על אשה זונה נאמר בספר משלי 'כי רבים חלליה הפילה ועצמים כל הרוגיה' (ז, כו). כאן ממלא הפסוק המקראי תפקיד הפוך. כי ההקשר המקראי הוא ה'נמוך' וקנאת הדת היא לכאורה העניין ה'נשגב'. כאן בונה דיק את המשפט על יסוד תקבולת מקראית וכך הוא משווה 'חללי יין' ל'קנאת דת'.

הוא [...] כי בני העיר היו הרבים ואנחנו המעטים, וילחצו אותנו בחזקת אל אחת מפנות הבית. נר התמיד הרסו לעינינו עד היסוד ואותנו דמו להרוג.⁵¹ ויהי בראותנו כי כלתה אלינו הרעה,⁵² ונשליך נפשנו מנגד⁵³ כי אמרנו נמותה הפעם מות גבורים ונלחמה את הנעלים אשר ברגלינו (כי שלף איש נעלו) [...] ובכל פנות הבית אשר היה אז לעיני כגיא הרגה כמהפכת צרים⁵⁴ (עמ' 47–49).

אולם עקרון השגב־ההיתולי הוא רק אספקט אחד של הסאטירה ב'זפרונה', וכשהוא לבדו עדיין אין הוא מצדיק את הגדרתה של היצירה כסאטירה. דיק מבטא את נקודת הראות הסאטירית גם מאספקט נוסף כשהוא מציג את גיבוריו, מאפיין אותם, ושופט את התנהגותם מנקודת ראות סאטירית וביקורתית, בין באופן ישיר ובין על ידי דברים שהוא שם בפי גיבוריו. כבר בפתיחת הסיפור מוצגת העיר זפרונה כעיר נשכחת ונידחת שבה 'כל מקרה קטן וכל תמורה קלה אשר המה מהכל יחד בעיני תושבי עיר גדולה היו די טרף להשביע רעבונם לחדשות' (עמ' 7). במקווה שלה 'ישרצו מימיה צפרדעים סרטונים וכל רמש' (עמ' 10). המלמדים בזפרונה, אומר גיבורו ר' שלמה מאראנא, הם 'תולעת יעקב [...] זאת התולעת אשר תמלט בצחה בפרחי ישראל ובקעה שם גוריה המשחיתים' (עמ' 23). בפי ר' שלמה שם דיק דברי ביקורת נוקבים גם על נישואי הבוסר בישראל כשהוא מציג את מעמד האשה ומוסר המשפחה בישראל כנגד מקבילותיהם באומות העולם ומסיק, כדרך המשכילים בימים ההם, כי אצל הגויים 'האשה אשר לקחו איש מהם בנעוריו לעזרה תלוהו ותנחהו בכל מעקשי מסלת החיים כמלאך מושיע עד יומו האחרון [...] לא כן בבני עמי' המשדכים את בניהם ובנותיהם כאילו היו סחורה. 'כאשר ימכור איש אשר לא מישראל הוא את התפלין אשר ימצא בדרך בעד נקלה [...] ומהיות הנשואין אך משחק למו ונקל בעיניהם להתגרש ולהנשא פעמים אין מספר אין שלום גם באהליהם' (עמ' 25–27). ומי אשם בכך הרעות הללו, שואל גיבורו של דיק, אם לא 'המלמדים

51 (במעשה פילגש בגבעה) 'ויקומו עלי בעלי הגבעה ויסובו עלי את הבית לילה אותי דימו להרוג ואת פילגשי עינו ותמות' (שופ' כ, ה).

52 'הזמן עמד לבקש על נפשו [...] כי ראה כי כלתה אליו הרעה מאת המלך' (אס' ז, ז).

53 (דברי יותם) 'אשר נלחם אבי עליהם וישלך את נפשו מנגד ויצל אתכם מיד מדין' (שופ' ט, יז).

54 כאן כדאי להזכיר שני פסוקים 'הנה ימים באים נאם ה' ולא יקרא למקום הזה עוד התפת וגיא בן הנם כי אם גיא ההרגה' (יר' יט, ה), 'ארצכם שממה עריכם שרופות אש אדמתכם לנגדכם ורים אוכלים אותה ושממה כמהפכת זרים' (יש' א, ז).

המשחיתים והמגידיים הצבועים [...] אשר לא ידעו ולא יבינו את התבל ויהבילום וידיחום מדרך העולם' (עמ' 28). כאשר צעירי זפרונה נמלטים אל הכפר ומגיעים ל'תל מלח' שתושביה חסידים, אין דיק מותר על ההזדמנות להצליף בחסידים ה'הוזים שוכבים בבית תפלתם כל היום כלו ושוקדים על היי"ש [...] ובעודם ידמו כי כל העולם כלו אך כשבילם נברא נזונים המה כהפשפשים (וואנצען) אשר בבדקי קיר ביתם או ככמהין (שוואמע) אשר אך מאוירא קא רבי' (עמ' 56–57). הטון הסאטירי מחריף כאשר דיק בא לתאר את נציגי ה'מימסד' של זפרונה, ראשי הקהל ו'כלי הקודש'. מול ר' שלמה מאראנא המשכיל ותלמיד-חכם הנאור הוא מעמיד את נציג המחנה שכנגד. לא את הרב דמתא, אלא, כמקובל, את נציגו הנלעג, ר' פייווע אולאק. הוא אליים, גס ומזוהם, דיוקן סאטירי מובהק:

פניו אדומים, חוטמו מעוקל, עיניו שחורות מזרי פחד [...] שונא נפש האדם היה הנוכל הזה מנעוריו. רגליו היו נעולות בנעלים גדולות וכבדות, מחציתן ממולאות בחציר ובתבן, ועליהן עבטיט, כי לא נקן הפרא הזה מעולם [...] גם המכנסים אשר לבש צדקן יחד את התלבושת כלו, כי היו רקמת פשתה כהה אשר לא רוחצה ולא באה במים מיום צאת הצרפתים מהארץ [...] ובשמאלו החזיק מושכות ילקוטו מעור עגל לא עובד [...] בו היה ספון טליתו, שני זוגות תפילין, סדור שערי ציון, תפלת הדרך, ספר תהלים, ספר מפעלות אלקים [...] העתקות מאגרות ארץ-ישראל, כתבי עדות מהרבנים כי הנהו בחיר האנשים ויקר רוח (עמ' 15–18).

נלעג לא פחות הוא ה'עזר כנגדו' של פייווע זה, 'השמש דמתא, ר' וועלקע, כבן ארבעים שנה, רשע ועריץ'. הוא מערים על יהודים וגויים כאחת ו'גם שרי הגדודים נאחזו בסבך תרמיתו'. הוא מחלק תעודות ומינויים לכל המרבה במחיר ובשוחד, גובה מסים, 'עושה תקנות על פיו עלו לתורה [...] לא נשא פנים, לא הוקיר כל אדם לבד את פייווע אולאק, כי אך הוא היה קדושו' (עמ' 43). אולם שיאה של הסאטירה ב'זפרונה' הוא ללא ספק אותו פרק שבו מרחיב המספר את הדיבור על תופעת הקבצנות בישראל. אגב תיאור קבצניה וענייה של זפרונה הוא מרחיב את הדיבור גם על הקבצנות כתופעה חברתית כללית. הוא מציג את הקבצנים כ'ענף' כלכלי, וממיין אותם לשלוש קבוצות, שלכל אחת מהן יש תכונות וסימני היכר דפוסיים-קומיים. זוהי קונבנציה סאטירית מובהקת, כאשר המספר מציע מיון 'קטאלוגי', אוכייקטיבי כביכול, של קבוצה חברתית, שאינו אלא קאריקאטוריאציה של אותה קבוצה. למעשה קטע זה מנותק מגוף הסיפור, וניכר שהמספר שרכב אותו כאן שלא לצורך, כדי להציג את הבעיה

כבעיה חברתית וכדי לזמן לעצמו כר להפגנת כוחו התיאורי-סאטירי,⁵⁵ המתגלה כאן, ללא ספק, במיטבו. 'האספסוף הזה של העצלנים והבטלנים המסוככים בעירות ובכפרים לקבץ נדבה ולאכול לחם חסד' אומר דיק 'מתחלק למחלקות שלוש'. הקבוצה הראשונה מונה 'מוכיחים, דרשנים וספרנים המחזרים בעירות'. הם 'יכו העם בשבט פיהם בבתי המדרשים ובבתי הכנסיות [...] יורום לבלות גופם וזמנם כהגות ספרים וסיגופים אשר אין להם שחר [...] יתהוללו בשבתות ובמועדים בדרשות של הבל [...] וירעישו העולם על הגזרות המתרגשות [...] אשר יבאו אך מלבם ומבכים את העם בכיה של חנם'. המחלקה השנייה הם אותם מגידים ודרשנים 'אשר ילמדו לשונם להגיד גמטריאות מכל פרשה ופרשה [...] לבשר ישועות ונפלאות הנעשות שמה בארץ הקדושה, ומהם מראים עוד העתקות מאגרות שקר כי המשיח המקווה כבר הגיח ממקומו'. המספר מוסיף ומונה שורה ארוכה של טיפוסים מטיפוסים שונים המשתייכים לקבוצה זו, כגון 'הנוסעים לארץ הקדושה, בעלי שמות, חזנים נוסעים, שדכנים, מוכרי ספרים, בעלי מגיהים, בעלי תשובות, הולכי גולה, עגונות' וכו' כשהמשותף לכולם 'להתעות העם בכזביהם ולאכול בשרם מעליהם'.

אולם בעוד ששתי הקבוצות הראשונות עדיין אינם קבצנים של ממש, והם מסווגים על ידי המספר כ'ענף' של הקבצנות משום האופי הלא-פרודוקטיבי, הפאראזיטי, של עיסוקם, הרי הקבוצה השלישית הם פושטי-היד הנוודים, שאותם הוא מגנה בכל לשון של גינוי: 'קלון בית ישראל [...] כי דבר אין להם עם כל מלאכה ועסק, ואוכלים אך לחם העצלות ביד רמה, ואין מכלים אותם דבר, ידודן ידודן להקות להקות [...] בהם הרה ויולדת, יחדיו יעלו בכל בתי הישובים חמרים חמרים [רמז לצפרדעים במצרים] ויאכלו מפתם ומטבחם וילכו להם גם בלא השבת תודה וברכה' (עמ' 10–14).

תיאור 'ענף' הקבצנות מתפרש בגוף הנובלה על פני כמה וכמה עמודים ודיק מגלה כאן יכולת תיאור קומית סאטירית מבריקה ומשמיע ביקורת חברתית נוקבת. הוא מתאר את תחבולותיהם המגוונות של הקבצנים מקבצי הנדבות ואת הניוון הנפשי והחברתי המתלווה לתופעת הקבצנות. לא במקרה זכה דיק לשבחים רבים על טיפולו בנושא זה: הוא היה אחד הסופרים הראשונים שהעלה

55 נוסח מקביל של אותו מיון קבצנים מופיע אצל דיק גם בסיפור יידי, אלא שכאן הוא מונה ארבע קבוצות, מאחר ש'הנוסעים לארץ הקדושה' הם בנוסח זה קבוצה נפרדת, עיי' 'דער חזן' מאת אמ"ד, וילנה 1874, עמ' 19–23. גם ב'מסכת עניות' כשהוא דן מזווית סאטירית בכנות ישראל הוא מציע להן חלוקה משולשת: המתקשות, המרכלות, הקבצניות (עמ' 16).

את בעיית הקבצנות, הן כבעיה חברתית והן כנושא וכחומר לתיאור סאטירי רב צדדי. רבים הזכירו אותו כמי שקדם למנדלי מו"ס בטיפול בנושא הזה ב'ספר הקבצנים'⁵⁶ וביקשו להעניק לדיק את 'זכות הראשונים' המגיעה לו. 'למקרא "זפרונה"' כותב ש' ניגר 'אין אנו יכולים להסיח דעתנו אפילו רגע אחד מספורו הידוע של מנדלי מו"ס על דבר פישקא החגר [...] ור' פייווע אולאק הוא אבי אבות הקבצנים של ר' מנדלי [...] ומי שרוצה להתחקות על שרשי יצירתו העממית-ריאליסטית של הסבא עליו ללמוד לדעת את ספריו של דיק לא רק ביהודית אלא גם בעברית.⁵⁷

על היסודות הסאטיריים שכבר צוינו מוסיף דיק אלמנט המחריף ומעמיק את המגמה הסאטירית של היצירה. ב'זפרונה' הוא משקיף על גיבוריו מזווית הראייה של מעין מהדיר-פרשן, המעיר – בנוסח התחבולה הקלאסית – הערות בכתב רש"י בשולי העמודים בלשון פרשנית עניינית ותמימה לכאורה. הקורא המבחיין ב'אותיות הקטנות' הללו קולט שם משמעות נוספת, לעתים אפקטיבית ומחוכמת מאוד מבחינה סאטירית, על מה שנאמר ב'פנים'. ההערות אפקטיביות מפני שהן מוסיפות לנאמר מעין 'ביאור' ענייני כביכול ברוח ספרי הקודש וספרי המוסר. התכנית הטיפוגראפית המיוחדת שלהן והיחס המסורתי לספרי הקודש, המקנים להן אופי 'קאנוני' ו'מוסמך' למראית עין מסורים את האירוניה המוצלחת של תוכנן הסאטירי האמיתי.⁵⁸ לדיק קדמה בעניין זה מסורת משכילית, ש'מגלה

56 ב'ספר הקבצנים' של מנדלי מו"ס בא מפי פישקה החיגר תיאור של סוגי קבצנים המעיד על השפעה אפשרית של דיק (עיין כל כתבי מנדלי מו"ס במהדורת 'דביר', עמ' קיד-קטו). אבל אצל מנדלי מופיע התיאור, אמנם בנוסח מצומצם ביותר, כבר במהדורה הראשונה של הרומאן ביידיש (פישקע דער קרומער, ז'יטומיר 1869, עמ' 26-27). הנוסח המלא מופיע רק החל במהדורת 1888 של הרומאן, כלומר אחרי דיק, וכאן ההשפעה של דיק היא אפשרית ביותר. עם זאת יש להדגיש שעצם התחבולה הסאטירית של מיון וסיווג של הוויה סאטירית לשלוש קבוצות היא קונבנציה סאטירית די רווחת, והשווה ר"א ברודס, החיש הקדוש (1878), זקנים עם נערים. וינה 1886, עמ' 155; ומתקופה אחרת לגמרי השווה א' מגד, חדרוה ואני, תל-אביב תשט"ו, עמ' 177-178.

57 ניגר (לעיל, הערה 1), עמ' 145 וכן הנ"ל 'א'משכילס אוטאפיע – אריינפיר צו אייזיק מאיר דיקס אַ מאנוסקריפט אָן אַ נאמען, יווא בלעטער 36 (1952), עמ' 142. והשווה צינברג (לעיל, הערה 7), עמ' 69; קלוזנר (לעיל, הערה 6), עמ' 138-139. על האספקט העקרוני של העוני והקבצנות כבעיה חברתית, לרבות תרומתו של דיק לנושא, עיין מ' לויץ, ערכי חברה וכלכלה באידיאולוגיה של תקופת ההשכלה, ירושלים 1975, עמ' 135-186, ובמיוחד עמ' 129-134.

58 על האספקט הספרותי העקרוני עיין רוזקיס (לעיל, הערה 10), עמ' 272. יש לנו כמה עדויות ספרותיות מעניינות על 'יעילותה של תחבולה זו, המצליחה להנות את הקורכן הסאטירי, כגון אצל י"ב לינזון, דברי צדיקים עם עמק רפאים, אודסה 1867, עמ' 29; ברודס, הדת והחיים, ב, ירושלים 1974, עמ' 98-101.

טמירין' של י' פרל הוא אולי הגילוי המובהק והבולט ביותר שלה.⁵⁹ הוא עצמו הרבה להשתמש באמצעי זה בסיפוריו היידיים⁶⁰ ובכמה מסיפוריו העבריים האחרים,⁶¹ במגמה מפורשת להחריף את הטון הסאטירי של דבריו, או כדי להוסיף עליהם מימד הגותי או מחקרי לידועי ח"ן.

גיכר שהערות־רש"י אלו מכוונות לסוג שונה של קוראים: ל'מבינים'. בהערות כאלו אפשר להוסיף אינפורמציה 'מדעית', או אפילו להעז לומר דברים שמספר או מחבר לא יאמר אותם בגוף היצירה.⁶² כך, לדוגמה, בעניין הקבצנים שהוזכר לעיל: הן בגוף הסיפור הוא מטפל בהם בטון מתון יחסית, אבל בהערות־רש"י הוא משמיע כלפיהם את דברי הביקורת החריפים והמלעיגים יותר: '[...] גם השכילו להערים ולהונות את הישובים בכל ערמה ורמיה בעולם; כבוא איש מהם לאיש ישובי אשר הנהו כהן, יצוה על בנו או על בתו הקטנים לתת נפשם כמת, ויתחלו וימותו לעיני בעל הבית למען הניסו מביתו, והנודד לא מש, עד כי נתן להוצאות הקבורה [...] גם יעשו את עצמם חגרים, סומים, אלמים, נכפים, מתנפלים על הארץ ומתפרפרים בכל אשר ילכו לעורר רחמים' (עמ' 14). או, בעניין אחר, הוא מזכיר בגוף הסיפור את 'מכס הבשר אשר כלנו ואשר דמנו' בעוד בשולי עמוד, בהערות־רש"י, הוא משמיע את הביקורת ואת המחאה האמיתית הממשית שבפיו: 'עמל הוא בישראל אשר אין כמוהו בכל לאומי תבל לשום מכס על בלעם אשר בפיהם [...] ובעד מי? אם לא בעד הבטלנים המוטלים על הצבור משא לעיפה [...] הוי! מתי יסירו את המוקש הזה מקרכנו ונהיה ככל גויי הארצות בדבר ההוא' (עמ' 10). כך הוא מצליף גם ב'נוסעים לארץ הקדושה

59 ועל בחינה זו שב'מגלה טמירין' עיין ש' רוסס, סיפור ושרשו, הפרק 'שיטות הסאטירה של י' פרל', גבעתיים-רמת־גן 1971, עמ' 21–25.

60 ולא אזכיר כאן אלא כמה דוגמאות טיפוסיות מתוך עשרות רבות של דוגמאות: 'די יודען אין ליטא', וילנה 1871, עמ' 12–13; 'זיבען דינס מיידכען', וילנה 1875, עמ' 4–10; 'דיא אקטיארקע', וילנה 1876, עמ' 10–11; 'דיא נאכט פון ט"ו כסליו', וילנה 1893, עמ' 6–7; 'אמרעריקאנער געשיכטע', וילנה 1899, עמ' 5 (כאן ההערות הן כעברית: האבתנה בין טקסט יידי להערות עבריות מאפיינת היטב את העקרון של שיטת ההערות).

61 כגון 'מחזה מול מחזה', פרק ב. כאן משמשות הערות השוליים לצורך דיגרסיה הגותית על מהות הילדות והנעורים בחיי האדם.

62 טיפוסיות לגישה זאת הן הערות־רש"י של ריב"ל ל'תעודה בישראל'. הן משמשות אותו לא רק לצורך אינפורמציה מדעית מפורטת מאד אלא גם כדי לשרכב דרכן הערות סאטיריות חריפות כלפי שבחיה־בעש"ט 'אשר חבר מפיוח כזבים ודין שקר [...] והמה גרועים יותר מספרי מינים אלף פעמים' (תעודה בישראל, וילנה 1827, עמ' 55), והשווה גם ביקורתו המלגלגת של ארטור על דרכם של ספרי הלכה 'לחטט' בענייני אישות עדינים, ב'תשליך' (1840), בתוך: הצופה לבית ישראל, תל־אביב 1952, עמ' 70–71.

[...] אשר יסובו את הארץ כל ימיהם ומאספים כסף למסעם לארץ', אבל למעשה אינם אלא נוכלים המועלים בכספי הצדקה והתרומות שהם מקבלים עד ש'תגל נבלותם לעיני השמש' (עמ' 13), וכיוצא באלה.⁶³

השימוש החריף והבוטה ביותר בשיטה זו של הערות-רש"י בא באחד הפרקים הנועזים והביקורתיים ביותר ב'זפרונה' ונוגע למעמדן ולאופיין של הנשים בישראל, ובעיקר של אלו המפרנסות את בעליהן לומדי התורה. הטכניקה הסאטירית-ביקורתית כאן היא מיוחדת ומחוכמת. בגוף הסיפור מצביע המספר על כך שבני עמו אינם עוסקים בעבודת אדמה, וכאשר בכל זאת 'אחד מאתנו יתמכר לעבודת האדמה הנהו עוודר אך בלב ובלב, ובעוד ידו אחת מחזקת בהמחרשה תאחז ידו השניה באמת המסחר אשר תנהגנו בכבודות כי הגה מהמסילה סלוה הסוחרים, כי שמטוהו הפרות ותולכנה אותו עקלקלות ואין אומר השב'. מי הן אותן 'פרות'? לכאורה אלו הן פרות של ממש, שהרי מדובר בעובדי אדמה מגדלי בקר שאינם מסוגלים לשלב מסחר עם עבודת אדמה. אולם הערות-רש"י המתפרשות כאן על פני ארבעה עמודים, נותנות ל'פרות' משמעות סאטירית-ביקורתית חריפה מכיוון אחר לגמרי. הפרות, מסביר המספר, 'הן הנה בנות ישראל היושבות בכתי היין ובכתי המרוח ומה גם בחנויות ונושאות סחורה למכביר בכתי האורחים ובכתי השרים [...] אשר לא כתורה תעשינה בהתיחדן את פריצי בני אדם [...] ומהן אף תהינה עוד איזו בנות פרוצות למניקות בכתי נכבדים ויושבות לבדהן את בנותיהן', והתוצאה: 'יפעתן ותומתן אשר חוננו באלה מידי יוצרן לטוב להן כל הימים ברגליהן תרמסנה'. אכן, קובל דיק, אין הבדל 'בלשוננו הקדושה' בין השם 'זונה' [...] אשה פרוצה וסרת טעם ואשה המחזקת בית מרוח'. וכך, בגלל עיסוק משפיל זה של הנשים, 'מתחלל כבודנו בעיני העמים [...] כי כבודו של אדם אך בהליכות אשתו בהצנע ובקודש, לא כן בשבתה בחנות או בבית היין [...] צפויה למגעת יד כל חומד והלום יין וכדי בזיוף וקצף'. וכל זה לשם מה? מסביר המספר, כדי ש'העסקניות האלה' יוכלו לפרוק עול פרנסה מצווארי בעליהן והודות לכך אלה 'נעשים חפשיים לבית המדרש'. האמנם, שואל דיק בלעג, מצדיק 'המנהג המשוגע הזה' הפוגע בדת ובמוסר את 'התועלת

63 כגון סאטירה על הפלפול התלמודי (עמ' 7), ביקורתו על גישווי בוסר (עמ' 25), לגלוג על בטלנותם של חסידים (עמ' 56-62). כאן בא שימוש טיפוסי נוסף בהערות-רש"י: המספר מעיד 'והתאפק בל אוכל לכל הקוראים את ספרי זה לבלתי ספר את שיחתי את החסידים חמשה אשר פגשתי בדרך במלון בשבתי אתם על שלחן אחד ויהיו מלעיבים במשכילי ויילנא'. וכאן בא פירוט המשתרע על פני שישה עמודים ומהווה סיפור מסגרת נפרד על בטלנותם של חסידים, בשילוב אנקדוטות ודברי פולמוס.

היוצאת ממנו? ותשובתו התקיפה והחד-משמעית על שאלה ריטורית זו, ברורה מאליה. וכאמור כל זאת בשולי העמוד, בכתב רש"י, כדי ללמד למה כיוון במשפט 'כי שמתוהו הפרות' (עמ' 26–29). בזכות ההערה מקבל האמור את המשמעות הסאטירית-ביקורתית החריפה והנוקבת שלו.⁶⁴

בסיכומו של דבר 'זפרונה' היא אחת הנובלות הסאטיריות המקוריות והחשובות בספרות ההשכלה. היא ראויה היתה, לדעתי, לתשומת לב רבה יותר ממה שניתנה לה. דיק מעמיד כאן יצירה המעלה את הטעון הסאטירי מזוויות שונות ומבליעה אותו כרבדים שונים של הטקסט, עד שמתקבלת מעין מערכת הירארכית מדורגת של חריפות סאטירית ופובליציסטית, החל באיווניה דקה וסמויה וכלה בגינוי ישיר ובלתי אמצעי. ודאי, אין שלמות ביצירה הזאת. היא כתובה ברישול, יש בה עירוב של יסודות שונים, והיא חסרה תודעה של גיבוש ספרותי, הן מבחינת הז'אנר והן מבחינת תפיסת הסגנון. לעתים יש לדברים אופי של מעין קולאז' ספרותי, המצורף מאלמנטים שונים מבחינת אופיים הספרותי ואיכותם האמנותית. מהרבה בחינות יש בה כדי ללמד על טיבו של כשרון ספרותי טבעי שהתפתח במסגרת אוטודידאקטית, ללא נורמות אסתטיות ופואטיות מחייכות ומדריכות. חולשות החיבור משתקפות היטב בכמה ליקויים שהקורא המודרני יגלה בלא קושי בעיקר ברמות השונות של הכתיבה והיעדר אותה 'משמעת פנימית' המאפיינת כל יוצר המודע לתהליכי היצירה שלו. אולם חסרונות אלה קשורים גם בסיבות היסטוריות וביוגראפיות אובייקטיביות. יצירתו העברית של דיק היתה שולית ודלה מאד מבחינה כמותית. היא פורסמה בחלקה גם תחת כינויים ופסוודונים. ההד הביקורתי לכתיבתו העברית היה מועט וקלוז,⁶⁵ והמוניטין שלו כסופר יידי 'ממוסחר' לא זיכה אותו באשראי של משכיל לגיטימי מן השורה. הוא אף לא נטל חלק בפעילות הציבורית והפובליציסטית של התקופה ולא השתתף בכתיבה המרכזיים בעברית. אולי פעלה כאן לרעתו של דיק גם העובדה הפראדוקסאלית, שלכל דבר בעל חשיבות שחידש בכתיבו העבריים היה המשך טוב יותר אחריו (אצל מנדלי מו"ס בראש ובראשונה), שהותיר אותו בשוליים, לכל היותר כ'מראה מקום'. ב'זפרונה'

64 ולא צדק, לדעתי, ניגר הטוען על דברי דיק על הנשים ב'זפרונה' שאינם יותר מאשר 'עושר הסטורי אתנוגרפי', ניגר (לעיל, הערה 1), עמ' 146.

65 בין ההערכות הספרותיות והקולעות על דיק בשעתו אפשר להזכיר את הערכתו של מ"ק לנדא הכותב בין השאר: 'הוא יניף שוט בקורת בכל ספוריו הכתובים יהודית אשכנזית ובשבת פיו יכה כל רשע כסל והבל שוא. הוא ישמיע לעמו חכמתו בהשכל ודעת כרופא זה היוודע להמתקן סממן הרפואה בתבלין' (המליץ 8 [1868], גל' 24, במדור 'עלה נידף, מוילנה').

ובחיבוריו העבריים האחרים מייצג דיק ללא ספק תופעה די אופיינית לכמה מן היוצרים בספרות ההשכלה: כשרון ספרותי ללא תודעה ספרותית. הקורא המודרני עשוי לאתר בכתיבתו של דיק 'איים' של יצירה ספרותית מפתיעה באיכותה המעידים על מקוריות ועל יכולת,⁶⁶ לעומת פרקים רדודים יותר ותפלים של הומור פשוטני או תיאור אלמנטארי של עובדות כהווייתן. עם זאת אין לשפוט את דיק על חולשותיו אלא על הישגיו, ואלה מדברים בעד עצמם. דומה ששום סקירה עניינית והוגנת על התפתחות הנובלה הסאטירית בתקופת ההשכלה, ועל הסיפורת המשכילית בכלל, אינה יכולה להתעלם מ'זפרונה' שהיא מן ההישגים המקוריים והמעניינים של ז'אנר זה בתקופה זאת.

66 אחת הדוגמאות המובהקות לכך היא הקלות הרבה שבה הוא עובר, תוך כדי תיאור ה'קרב' בבית הכנסת, לסגנון של מקאמה המשתלב היטב ברוח הכללית של השגב־ההיתולי [...] ראיתי אז רבות. אך עטי הנהו ערל שפתים מלהגיד אף החצי אשר ראיתי, כי קשות ראיתי אשר לא אוכה עוד לראותן, השלחנות היו הפוכים / הספרים נרמסים / השטנדראות מנופצות / המנורות מפורקות / הילדים בוכים / הזקנים גוחים / הנערים הומים / והאנשים זועמים / כל זקן גרועה / וכל מחלפה גדועה / כל יד שמוטה / וכל לחי מרוטה / על כל פנים / הלכו אימים / וכל שמחה מגוללה בדמים / ושאון זעקת הנפצעים / הבקיע מרומים' (עמ' 49).